

דלת ראשך פארגמן

זהר עמר

ניתן להצביע ברמת סבירות גבוהה על שלושה מועמדים עיקריים לזיהוי. הזיהוי מבוסס על ההתאמה של התיאורים במקורות למינים שנמצאו במצבורים גדולים באתרים ארכיאולוגיים, וכן על פי מיני הארגמונים השכיחים בימינו בחופי הים התיכון, שמהם ניתן להפיק צבע באופן משמעותי. דומה שהממצא המוחלט העיקרי הוא שרידי צבע פורפורה שנמצאו במצבעות הקדומות בסמוך לקונכיות ארגמונים, ושהבדיקה הכימית הוכיחה שמוצא הצבען הוא מאותם חלזונות. שילוב של נתונים אלה, מצמצם את האפשרויות למינים הבאים: ארגמן חד-קוצים (*Murex brandaris*), ארגמן קהה-קוצים (*Hexaplex trunculus*), וארגמנית אדומת-הפה (*Murex haemastoma*).

על רקע פסוקי המקרא נתעכב על הדימוי הריאלי של הרעיה והדוד במגילת שיר השירים, שכולה עלילה רצופה בדימויים בעלי משמעות כפולה, משתלשלת ומשוכללת בבחינת 'שיר' בתוך 'שירים': "ראשך עלך פפרמל ודלת ראשך פארגמן מלך אסור ברהטים" (שה"ש ז:ו).

יש שפירשו ש"כרמל" הוא צבע שיערה הכתום-אדמדם של הרעיה כ"כרמיל" (היא תולעת השני בארמית)³, והוא מקביל לצבע הארגמן.⁴ התיאור: "דלת ראשך כארגמן" לקוח ממלאכת האריגה, והוא מכוון כנראה למקלעת הארוכה של הרעיה ("דלת"), המדומה כחוטי השתי של הארגמן המחוברים למוט העליון של הנול.⁵ הוראה זו מופיעה גם בפסוק: "קפדתי כארג חיי מדלה יבצעני" (יש' לח:יב). יתרה מזאת, גם בפסוקנו, במילה "ארגמן" חבויה משמעות כפולה: האריגה (ארג-מן) וגם הצבע.

"מלך אסור ברהטים" הוא אולי כינוי של "חילזון הארגמן",⁶ שגידלו אותו בבריכות בחוף

הארגמן נזכר במקרא פעמים רבות כסממן צביעה או ככינוי לגיזות צמר ופריטי לבוש הצבועים בו, לצד פריטים צבועים יקרים אחרים: "תכלת" ו"תולעת שני".¹ צבעים אלה מופיעים כתשליב באריגת פריטים שונים הקשורים למשכן וכליו, והמפורטים בפרשתנו. כגון "ויקחו לי תרומה... זהב וזכסף ונחשת. ותכלת וארגמן ותולעת שני ושש ועזים" (ש"מ' כה-ב:ד).

השימוש בארגמן נחשב כסממן מלכותי: ומרדכי יצא בלבוש מלכות הכולל "תכריך בוץ וארגמן" (אס' ח:טו). מעמד הארגמן היה דומה לזהב. על המלך שלמה נאמר שמצעו היה עשוי זהב ומקום מושבו ארגמן: "רפידתו זהב מרפבו ארגמן" (שה"ש ג:). על פי המקרא, מקורו של הארגמן נרמז בקשר למקומות המסחר בו, ולהתמחות בצביעתו, באזור החוף בצפונה של ארץ ישראל. הוא מופיע בשמו הארמי בתיאור בקשת שלמה מחורם מלך צור, לשלוח בעלי מלאכה מומחים לצורך בניית המקדש וכליו: "ועתה שלח לי איש חכם לעשות בזהב ובכסף ובנחשת ובברזל ובארגון וכרמיל ותכלת" (דבה"ב ב:ו). מאוחר יותר מוזכרת צור כמרכז ייצור ומסחר בטקסטילים יקרים: "ארג סחרתך מרב מעשיך בנפך ארגמן ורקמה ובוץ" (יח' כז:טז). חלקם הובאו אליה מאחד מאיי יוון (אלישה), כנראה קפריסין: "תכלת וארגמן מאיי אלישה הנה מכסף" (ש"ס ז:). אין ספק אפוא שמדובר באחד מסממני הצביעה היוקרתיים של העולם העתיק, שהיה בשימוש של אוכלוסיית העילית.

זיהוי הארגמן אינו מבואר במקרא, אולם בתרגומים היווניים, השבעים ועקילס, מתורגם הארגמן *purpura*, ובתרגום הוולגאטה בלטינית *purpura*, צבע שהיו מפיקים ממין חילזון. כך מובא גם בכתבי פילון האלכסנדרוני ויוסף בן מתתיהו. התיאורים של הפורפורה בספרות הטבע היוונית-רומית ואצל אריסטו ופליניוס² אינם מותירים שום ספק שמדובר בחלזונות מהסוג *Murex*, שמהם הפיקו צבע בגוון אדמדם וסגול.

* פרופ' זהר עמר, המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן.
** המאמר מוקדש לזכרו של פרופ' מנשה הראל ז"ל, חוקר הגיאוגרפיה של ארץ ישראל וטבעה, שזן עמי ברעיון זה.

¹ כל המקורות פורטו בספרי, הארגמן: פורפורה וארג'ואן במקורות ישראל ועוד בירורים בענייני התכלת, מכון הר ברכה תשע"ד.
² אריסטו, תולדות בעלי החיים V 15, VII 13; פליניוס, היסטוריה של הטבע IX 125-141.

³ דבה"ב ב:ו: "ארגון וכרמיל".

⁴ ראו רבי יונה אבן ג'נאח, ספר השורשים, מהדורת A. Neubauer, אוקספורד 1875, שרש כרמל, עמ' 338; אבן עזרא לשיה"ש ז:ו; ו' פליקס, שיר השירים: טבע עלילה ואליגוריה, ירושלים תשמ"מ, עמ' 22-23; ז' עמר, בעקבות תולעת השני הארץ-ישראלית, ירושלים תשס"ז, עמ' 73.

⁵ כך הציע פליקס, שיה"ש, עמ' 22.

⁶ פירוש זה הציע רלאנד (*Relandi*) בספרו "סיוור בפלסטניה" (1695), ועל כך כתב ו' גרן, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, ה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 179: "דומני שרלאנד סבור, ולא בלי הצדקה, כי המילים המובאות להלן משיר

הדימויים המקופלים בפסוק

מֶלֶךְ אֲסוּר בְּרֵהִטִים	דְּלֵת רֵאשֶׁךְ פְּאֲרָגְמָן	רֵאשֶׁךְ עֲלֶיךָ כְּכַרְמֵל
המלך	שיער הרעיה	ראש הרעיה
חילזון הארגמן	צבע הארגמן חוטי הארגמן	צבע הכרמל
בריכות חצובות שבחוף הים	מורדות הכרמל	הר הכרמל

על פי הפירוש המייחס לשלמה את השליטה על תעשיית הארגמן שהייתה בחוף הכרמל, שהייתה כנראה במחוז דאר (מל"א ד:יא),¹⁵ לא ברור מדוע המלך שלמה פונה אל חורם מלך צור בבקשה לסיוע בבעלי מלאכה המתמחים בין היתר בארגמן (דבה"ב ב:ו). ייתכן שלצורך בניית המקדש לא הספיקה לשלמה כמות הארגמן שיוצרה במרחב השליטה הישראלית, וגם לא נמצאו בו באותה העת מספיק מומחים גדולים לייצורו. ייתכן אף שהייתה העדפה ל"ארגמן הצורי", שנחשב למעולה וליקר ביותר בעולם העתיק.¹⁶ הסבר אחר הוא, שגם באזור חוף הכרמל ובחוף עכו שלטו בפועל בתעשיית הארגמן אנשי צור וגורמים זרים מהים האיגאי ('גויי הים'),¹⁷ כפי שעולה מהממצא הארכיאולוגי.¹⁸ מסורת אחת מייחסת במפורש את הקמת העיר דור לפיניקים, שמצאו בה שפע של חלזונות ארגמן.¹⁹

¹⁵ על תעשיית צבע הארגמן שנחשפה בעיר דור ועל האפשרות שהם גודלו שם בברכות המים הסמוכות לחוף, ראו א' שטרן, *דור המושלת בימים*, ירושלים תשנ"ב, עמ' 99-101. כמו כן, מעומק הים שמול חוף טירת הכרמל נשלה כד מלא בקונכיית של ארגמונים קטנים שהובלו לחוף, כנראה לצורך גידולם. ראו קרמון, עמ' 124-125.

¹⁶ כך בוודאי הייתה המציאות בימי בית שני, ראו פליניוס, ההיסטוריה של הטבע IX, 127, 137.

¹⁷ ב"צ לוריא, "חוף הים בתקופת שיבת ציון", סיני, לח (תשט"ז), עמ' קפב. זה מסביר אולי, מדוע חירם מתרעם על הפיצוי הבלתי הולם שמעניק לו שלמה על הסיוע שהושיט לו. שלמה נתן לו, כביכול, מתנה של "עשרים עיר בארץ הגליל" (מל"א ט:יא-יג), והרי בפועל הם היו כבר תחת שליטתו. עוד פרשנויות ליחסים שבין שלמה לחירם בקשר לחבל ארץ זה, ראו *אנציקלופדיה מקראית*, ד, עמ' 7.

¹⁸ *האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל* (א' שטרן עורך ראשי), ירושלים, 1992, ב, עמ' 787, ג, עמ' 1228.

¹⁹ מובא אצל סטפנוס ביזנטינוס 167, 18, מצוטט אצל שטרן דור, עמ' 137.

הכרמל או שמרו אותו שם חי, לאחר צידתו, עד להפקת הצבע ממנו. כלומר, הפסוק פתח בתיאור שיער הרעיה שנצבע בכרמל,⁷ המשך בדימוי מקלעת ראשה כאריג הצבוע בארגמן, וסיים בתיאור בעל משמעות כפולה של "מלך"; המלך בעצמו שכבול כביכול ביופיה של הרעיה, והמלך שהוא כינוי גם לצבע הארגמן שהיה סמל של מלכות.⁸

ברובד אחר של הפסוק אפשר להעניק גם דימוי גיאוגרפי לדמותה של הרעיה; הוא פותח בתיאור ראשה המורם בגאון כגובהו של הר הכרמל ("ראשך עליך ככרמל"),⁹ שמשתפל לכיוון הים ("דלת ראשך כארגמן"),¹⁰ ומגיע לקו החוף, לבריכות ולמתקנים שבתוכם כאמור החזיקו את חילזון הארגמן וממנו הפיקו צבע ("מלך אסור ברהיטים"). באזור זה מצאו עדויות ארכיאולוגיות לתעשיית הארגמן; בשקמונה מתקופת המקרא,¹¹ ובאזכורים של חיפה בתקופת המשנה והתלמוד.¹² באותו אזור נזכר במקורות אחדים הכתובים ביוונית מקום בשם "פורפיריון" (*Porphyron*), שהוא שמה של קונכיית הארגמן.¹³ הממצא החשוב לעניינו הוא בריכות חצובות בסלעי הכורכר שבחוף הכרמל, כמו בדור ובשקמונה, הקשורות לתעשיית הארגמן.¹⁴

השירים מלמדות לכאורה שעל חוף הכרמל נמצאו חלזונות הארגמן בשפע; מ' הראל, *טבע ואנוש, יופי ואהבה בשיר השירים*, רעננה תשס"ט, עמ' 60. להלן נפתח ונבסס פירוש זה.

⁷ בדומה לצביעה בכופר, הוא החנא, השוו שה"ש א:יד.

⁸ ובשה"ש רבה ז, ו, מדומה הארגמן לדוד או לדניאל, שלבשו בגדים אלה, וה"מלך" הוא הקב"ה.

⁹ והשוו פסוק לפני כן: "אפך כמגדל הלבנון צופה פני דמשק" (ז:ה), וכן נזכר במקרא: "ראש הכרמל" (מל"א יח:מב; עמוס א:ב; ט:ג).

¹⁰ השוו: "וככרמל בים יבוא" (יר' מו:יח).

¹¹ י' אלגביש, *שקמונה לחוף הכרמל*, תל-אביב 1994, עמ' 67; N. Karmon and E. Spanier, "Remains of a Purple Dye Industry Found at Tel Shiqmona", *IEJ*, 38 (1988), pp. 184-186.

¹² ראו על "צייד חלזון מסולמות של צור ועד חיפה" (בבלי, שבת כו ע"א וכן ספרי דברים, שנד, ד"ה דבר אחר). לפי אובסביוס, הכפר שקמונה נקרא חיפה, ראו ע"צ מלמד, *ספר האונומאסטיקון לאבסביוס*, ירושלים תשכ"ו, עמ' 53, מס' 556.

¹³ רבי יהוסף שווארץ, *תבואות הארץ*, ירושלים תר"ס, עמ' רל"ה: "חיפה... ובלשון העמים נקראת בימי קדם פארפירעאן מלשון 'פורפור' שהוא צבע הארגמן, על שם שרץ המים שנמצא שם בימים אשר מדמו צבעו (פורפור שנעקע)", וכן על מציאותו של חלזון זה באזור חיפה ועכו הנקרא בשם הערבי "אלחלזון אחמאר" (=חלזון אדום), ראו שם, עמ' שעח.

¹⁴ ראו נ' קרמון, *תעשיית הארגמן בעת העתיקה באגן המזרחי של הים התיכון*, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה 1986, עמ' 64.

עורך: פרופ' יוסף עופר
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

הדף השבועי יוצא לאור
על ידי הפקולטה למדעי היהדות ולשכת רב הקמפוס
בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
יש לשמור על קדושת העלון